

УДК 811.161.2'373.2(477.69)

Голінатий О. П.

МОТИВАЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ ОЙКОНІМІЇ КІРОВОГРАДЩИНИ

У статті досліджено мотиваційну базу ойконімів Кіровоградщини, описано і класифіковано основні та факультативні мотиваційні зв'язки між назвами населених пунктів та позамовною дійсністю.

Ключові слова: ойконім, мотивація, посесивний, локативний та квалітативний чинники.

Одним із найважливіших аспектів сучасної лінгвістики є дослідження механізмів номінації, тобто процесів закріплення мовних знаків за відповідними денотатами. Цей процес зумовлений історичними, політичними, культурними факторами, особливостями структури, певною дериваційною моделлю та мотиваційними чинниками творення нових власних назв.

Проблема ґрунтового дослідження закономірностей формування та розвитку ойконімії певної території як системи сьогодні є однією з найактуальніших для сучасного мовознавства. З-поміж праць, присвячених питанням ойконімної мотивації, є чимало досліджень з теоретичних аспектів походження назв населених пунктів: «Введение в топонимику» В. А. Никонова, «Очерки топонимики» Е. М. Мурзаева, «Общая топонимики» В. А. Жучкевича, «Топонимы в составе лексической системы языка» В. Д. Беленької та ін. Українську топонімію та ойконімію досліджували багато науковців: О. М. Трубочов, Ю. О. Карпенко, К. К. Цілуйко, Л. Л. Гумецька, Д. Г. Бучко, І. М. Железняк, О. С. Стрижак, Є. С. Отін, В. П. Шульгач, М. Л. Худаш, В. В. Лучик, Т. І. Поляруш, Є. М. Черняхівська та ін.

Населені пункти Кіровоградщини є відносно пізніми географічними об'єктами, сформованими в кінці XVII — середині XIX ст. Структура ойконімів області охоплює компоненти, які свідчать про те, хто заселяв територію, чим займалися її жителі, яка природа була навколо, яке практичне значення мав населений пункт. Тому актуальним завданням статті є з'ясування мотиваційної бази населених пунктів зазначеного регіону. Це дасть можливість схарактеризувати основні та факультативні мотиваційні зв'язки між назвами населених пунктів та позамовною дійсністю.

Абсолютна більшість ойконімів Кіровоградської області виникла на базі іменних, насамперед іменникових, основ, тому частиномовна належність твірних слів не є визначальною для

становлення конкретних словотвірних типів. Помітною виявляється така залежність від основних тематичних груп твірних слів, серед яких протиставляються назви осіб та інші мотивуючі слова.

Онімний простір, у якому існують топоніми будь-якого регіону, ґрунтується на трьох основних позамовних чинниках:

- посесивному (людському, антропологічному), який визначає відношення денотата до людини;
- локативному (просторовому, географічному), який окреслює місце об'єкта на певній території стосовно інших географічних об'єктів;
- квалітативному (внутрішньому), що визначає притаманні денотату риси як його властивість [3, 132].

Переважає більшість назв населених пунктів Кіровоградщини також зводиться до трьох традиційних типів: посесивного, локативного і квалітативного.

Найпоширенішим в ойконімії Кіровоградської області є посесивний тип, що можна пояснити не стільки характером названих об'єктів, скільки тим, що більшість ойконімів виникла в такий історичний період, коли визначальною стала ознака «кому належить». Майже всі вони названі на честь засновників або власників поселень.

Засновниками сіл та хуторів ставали зазвичай вихідці з Запорізької Січі. Після її зруйнування козаки осідали на незайманих, зручних для поселення територіях, будуючи зимівники та шанці, які згодом розрослися у хутори та невеликі поселення. Так, смт. *Голованівськ* (Голов.)¹ було назване на честь ватажка гайдамаків *Голованя*. Під час Коліївщини його військова частина осіла на цій території поблизу р. Кайнари [6, 71]. У XVI-XVII ст. місцевість, де

¹ Карта Кіровоградської області з місцевими ойконімами та гідронімами розміщена на сайті <http://map.meta.ua/kirovogradsk-y-region/#zoom=12&lat=48.42948&lon=32.3411&base=B00>

виникло с. *Протопопівка* (Ол.-ійськ.), належала запорізьким козакам. Один із них — *Протопоп* — мав свій зимівник [4, 120]. Сmt. *Онуфріївка* (Онуфр.) та с. *Велика Андрусівка* (Світл.) засновані на місці зимівника козаків *Онуфрієнка* [1, 646–647] та *Андруся* [4, 120] відповідно. Від імені запорожця *Петрика*, гадають, виникло сmt. *Петрівське* (Петр.) [1, 680], За переказами, біля р. Березівки першим оселився солдат *Тишко*, від прізвища якого й утворилася назва села Добровеличківського району — *Тишківка* [7, 193].

На честь власників поселень названі такі населені пункти: с. *Пантазіївка* (Знам.) походить від прізвища секунд-майора *Пантазія*, який переселив сюди людей із Чернігівської та Полтавської губерній [1, 314]. На честь власників було назване село *Бережинка* Кіровоградського району (поручик *Бережинський* очолював пост у сусідній Писарівці) [1, 340–341]. У травні 1977 р. територію сучасного села *Олексіївка* (Бобр.) царський уряд подарував надвірному радникові *Алексєєву*, на якій розміщувалися зимівники Залізняка, Москаленка, Толстика та інших [1, 145–146].

Населені пункти Кіровоградщини часто отримували назви від імен втікачів-кріпаків. Наприклад, сmt. *Добровеличківка* (Добр.), за переказами, було назване завдяки одному з них — ковалю *Величку* [1, 224].

Загалом, переважна більшість посесивних ойконімів утворена не від прізвищ і прізвицьк, а від християнських імен, і представлена у всіх районах: *Андріївка* (4 рази), *Ганнівка* (6), *Іванівка* (10), *Йосипівка* (4), *Катеринівка* (3), *Костянтинівка* (7), *Мар'ївка* (5), *Мар'янівка* (8), *Степанівка* (4), *Тарасівка* (5) тощо.

На початку ХХ ст. стає дедалі помітнішою тенденція називати або перейменовувати села на честь популярних на той час персон: с. *Вільшанка* > с. *Котовка* (Гайв.) [1, 197] та с. *Рогозянка* > с. *Котовське* (Вільш.) — на честь розгрома дивізією *Г. Котовського* білогвардійців на цій місцевості, с. *Петрівка* (Комп.) — на честь *Г. Петровського* [1, 382], с. *Докучаєве* (Уст.) — пов'язане з іменем російського вченого-грунтознавця *В. Докучаєва* [1, 772] тощо.

Прихід радянської влади призвів до появи певного шаблону для найменування населених пунктів, що можна пояснити зміною панівної ідеології, а саме — посиленням ідеологічно-пропагандистського компоненту в назвах міських об'єктів після 1917 року. Було витворено «пантеон» діячів, чиїми іменами треба було називати поселення, вулиці та майдани населених пунктів СРСР: *Кірове* (Дол.), *Кіровка* (МлВ.), *Леніна* (МлВ.) та інші. Сюди ж належить і група символічних назв: *Жовтнєве* (Новомирг.), *Перемога*

(Добр.), *Першотравнєве* (Дол., Комп.). Така практика радянської топоніміки призвела до повної нівеляції національних, історично зумовлених місцевих особливостей, які раніше відображалися в первинних ойконімах.

Натомість ойконімів, мотивованих професійними заняттями жителів, на території Кіровоградщини майже не зафіксовано. Особливості професійної належності (чи роду занять) мешканців або власника поселення наявні тільки в ойконімах *Медове* (Уст.), *Лікарівка* (Ол.-ійськ.), *Торговиця* (Новоарх.), *Солдатське* (Новоарх., Петр.).

Ойконіми локативного типу кількісно майже не поступаються посесивним. Більшість цих назв утворена шляхом трансонімізації, тобто внаслідок переходу слів із одного класу пропріальної лексики в інший.

За характером номінації ойконіми локативного типу різноманітні. У їхній структурі можуть зберігатися як місцеві власні назви, так і загальноживані слова. Варто зазначити, що в топонімії переносяться не поняття, а лише назви. За цієї умови ойконіми наповнюються новим змістом, а їх подальші зміни відбуваються за власне ойконімними правилами словотворення.

Аналіз назв населених пунктів Кіровоградської області засвідчив тісний зв'язок цієї групи з місцевими гідрографічними термінами: *Межиричка* (Голов.), *Маловодяне* (Дол., Петр.), *Озера* (Світл.), *Кальниболота* (Новоарх.) тощо. Зазначимо, що ці та інші ойконіми локативного типу мають просторово протяжний характер, тобто населений пункт дістає назву від іншого топоніма, перебуваючи з ним у просторових зв'язках.

Напрями мотивації в системі ойконімів та гідронімів встановлюються на основі лексичної опозиції. Як наслідок, між однойменними словами можуть виникати омонімічні, паронімічні та синонімічні відношення. Характерною для ойконімів Кіровоградщини є топонімічна метонімія, коли структура ойконіма повністю збігається зі структурою назв водних об'єктів: *Аджамка* (Кіров.), *Березівка* (Уст.), *Верблюжка* (Новг.), *Зелене* (Петр.), *Кагарлик* (Новоарх.), *Оситна* (Новомирг.), *Синюха* (Новоарх.) тощо. Зрідка при творенні відгідронімних назв населених пунктів спостерігається морфологічний спосіб творення: с. *Бовтишка* (Ол.-ійськ.) — від р. *Бовтиш*, с. *Богданівка* (Знам.) — від р. *Богданки*, с. *Інгульське* (Уст.) — від р. *Інгул*. Характерною є також онімізація у поєднанні з прикметником (*Велика Виска* (МлВ.), *Мала Виска* (МлВ.), *Мілова Балка* (Знам.), *Червона Кам'янка* (Ол.-ійськ.) та інші).

Зауважимо, що між загальними і власними назвами існують істотні відмінності. Як зазначає Анна Лисенко, «пропріальна номінація реа-

лізується шляхом присвоєння одиничним об'єктам, що уже мають свої загальні назви, найменувань, які виділяють та індивідуалізують ці об'єкти з ряду їм подібних» [2, 15]. Інша важлива функція ойконімів, за словами дослідниці, — «номінативна, у той час як загальні назви здатні виражати як номінативну, так і узагальнювально-семасіологічну функції. Визначальною при номінації є роль соціальних факторів. Наявність відмінних гносеологічних мотивів і принципів номінації різних типів денотатів та різна їх репрезентація в мові визначається також характером самого об'єкта» [2, 15].

Серед назв населених пунктів Кіровоградщини локативного типу кількісно меншими є ойконіми:

- 1) твірні апелятиви яких вказують на ландшафтні особливості, зокрема на рельєфні підвищення або долини: *Високі Байраки* (Кіров.), *Завалля* (Гайв.), *Долинське* (Ол.-ійськ.), *Поляна* (Бобр.), *Степове* (Голов.) та інші;
- 2) мотивовані словами, що називають природні ресурси, корисні копалини: *Глиняне* (Добр.), *Глинськ* (Світл.), *Краснопілка* (МлВ.), *Красногірка* (Голов.), *Пурпурівка* (Новомирг.) тощо;
- 3) утворені від географічних термінів на позначення лісу, заростів: *Гайвка* (Добр. і Кіров.), *Дібрівка* (Ол.-ійськ.), *Діброви* (Ол.-ійськ. і Новомирг.), *Хащувате* (Гайв.) тощо;
- 4) мотивовані фітонімами: *Вербове* (Голов.), *Вільхове* (Ульян.), *Піддубне* (Новоукр.), *Соснівка* (Ол.-івськ.) тощо.

Відносно нечисленну групу ойконімів Кіровоградщини представляють назви населених пунктів квалітативного типу. Більшість лексико-семантичних утворень у досліджуваній групі має відіменникове походження. Назви у формі прикметників представлені рідше. Проте прикметники мають здатність виражати ознаку, якість, властивість, тому саме прикметникові за формою ойконіми вказують переважно на різні ознаки іменованого географічного об'єкта. Більшість цих субстантивованих дериватів за своєю семантикою пов'язана з властивостями та якостями населених пунктів. Ойконіми на зразок *Веселе* (МлВ), *Сонячне* (Кіров.), *Мальовниче* (Кіров.), *Просторе* (Новг.) та ін. обов'язково проходили процес субстантивзації твірних прикметників, набуваючи граматичних ознак іменників, а отже, стали морфолого-синтаксичними утвореннями.

У складених ойконімах Кіровоградщини виокремлюється особливий змішаний тип назв населених пунктів. Це:

- посесивно-локативний: *Вовча Балка* (Вільш.), *Дівоче Поле* (Ол.-ійськ.), *Івангород* (Ол.-івськ.), *Мар'янопіль* (Новоукр.), *Петроострів* (Новомирг.) та ін.;
- локативно-квалітативний: *Веселий Кут* (Новоукр.), *Миропіль* (МлВ.), *Крутоярка* (Бобр.), *Світлопіль* (Ол.-ійськ.) та ін.;
- посесивно-квалітативний: *Івано-Благодатне* (Кіров.), *Мала Тимошівка* (Новоукр.).

На території сучасної Кіровоградщини збереглася значна кількість ойконімів балканського походження. Це пояснюється тим, що в середині XVIII ст. розпочалось активне заселення краю вихідцями з Росії, Сербії та Болгарії. Заснована імператрицею для оборони південних рубежів від нападів турків і кримських татар, військово-поселенська область Нова Сербія являла собою ряд захищених шанцями (земляними укріпленнями) поселень і охоплювала територію між річками Синюхою та Дніпром, на півночі була обмежена польським кордоном, який проходив по річках Великій Висі та Тясмину, на півдні — прямою лінією від гирла річки Кагарлика (притоки річки Синюхи) до гирла Омельника (притоки Дніпра).

Російський уряд швидко порозумівся з сербами — останні потребували поваги до своїх звичаїв і віри, обіцяних в одновірній православної Росії. Російська імперія, у свою чергу мала потребу в охороні прикордонних земель. Контролювання цієї території запорожцями, яке здійснювалося головним чином пікетами, вже не відповідало тогочасним потребам. До того ж козаки не хотіли міняти уклад свого життя на поселенський.

Етнічний склад переселенців був дуже різноманітний — серби, волохи, молдавани, чорногорці, македонці, боснійці, герцоговинці, далматинці, болгары, угорці, навіть записані сербами українці. Переселенцям дозволили перейменувати на свій лад відведені їм селища, але найбільші й найдавніші з них (*Ново-Миргород*, *Архангельськ*, *Цибулів*, *Крилов*, *Табурище*, *Крюків*, *Кам'янка*, *Дмитрівка*, *Глинськ*) зберегли свої назви. Згодом за розпорядженням Г. О. Потьомкіна, який керував цим краєм у 1774–1791 роках, завезені з-за кордону назви були замінені на місцеві. Хоч деякі з них устигли органічно прижитися на українській землі: *Надлак* (Новоарх.), *Каніж* (Новомигр.), *Мартоноша* (Новомирг.), *Панчеве* (Новомирг.), *Букварка* (давня назва — *Вуковар*, Ол.-івськ.), *Суботці* (Знам.), *Мошорине* (Знам.) та *Павлиш* (Онуфр.). Уже за радянських часів були перейменовані колишні новосербські шанці *Сентове* (*Сента*) — на *Родниківку* (Ол.-івськ.), *Федварь* (*Фельдвар*) — на *Підлісне* (Ол.-івськ.). Кілька сіл і досі місце-

вими старожилами називаються за номерами гусарських рот часів Івана Хорвата: *Друга* — *Коробчине* (Новомирг.), *Третя* — *Петрострів* (Новомирг.), *Четверта* — *Надлак* (Новоарх.), *П'ята* — *Кальніболота* (Новг.) тощо.

Характерною ознакою ойконімії Кіровоградщини є те, що 23% назв населених пунктів були утворені за двома ознаками. Причиною цього є специфіка мислення й пам'яті людини. Як зазначає О. В. Суперанська, «неможливо присвоїти всім об'єктам певної території різні назви; крім того, запам'ятовування великої кількості не схожих одне на одне слів складне для людської пам'яті» [5, 69]. Тому, з метою уникнення повторів, під час творення назв залучають додаткові означувальні компоненти, що приводить до виникнення складних і складених ойконімів. Усі складні і складені назви поселень Кіровоградщини можна розподілити на такі мотиваційні підгрупи:

- 1) ознака + предмет (об'єкт) — *Зелений Гай* (Ол.-івськ.), *Кам'яний Міст* (Новоукр.), *Вільні Луки* (Новоукр.) та ін.;
- 2) об'єкт + число — *Знам'янка Друга* (Знам.), *Новогригорівка Перша* (Дол.), *Новогригорівка Друга* (Дол.);
- 3) ознака за часом, місцем і зовнішнім виглядом + об'єкт — *Красносілка* (Ол.-івськ.), *Красносілля* (Ол.-івськ.), *Новоолександрівка* (Бобр., Дол., Ол.-івськ.), *Новосілка* (Голов.) та ін.;

- 4) ознака + об'єкт, виражені ідіоматичним словосполученням — *П'ятихатки* (МлВ. і Знам.), *Семидуби* (Голов.), *Семигір'я* (Світл.), *Триліси* (Ол.-івськ.).

Отже, ойконімія Кіровоградської області є комплексним історичним, географічним та лінгвістичним явищем. Правильно зрозуміти мотивацію ойконімів допомагає дослідження конкретних природних, суспільно-політичних, культурних умов та історичних ситуацій, що збігаються з часом їхнього зародження. В основу назви міста чи села покладена цілком конкретна ознака, яка становить суть мотиву номінації.

Аналіз мотиваційних особливостей назв населених пунктів Кіровоградщини підтвердив аксіому, що ойконімія регіону знаходиться в безпосередній залежності від соціальних та географічних факторів. Назви населених пунктів посесивного типу виявилися найпоширенішими. Пояснюється це тим, що для ойконімів, сформованих переважно в кінці XVII — на початку XIX століття, характерною була вказівка на засновника чи власника поселення.

Найширші можливості переосмислення вихідних лексем має модель топонімної метонімії, яка знайшла своє відображення в ойконімах локативного типу. Оскільки для ойконімів характерною є номінація одного об'єкта іменем іншого, що перебуває з першим у просторових зв'язках, то така модель є найпоширенішою на території Кіровоградської області в назвах зазначеного типу.

1. Історія міст і сіл Української РСР : [в 26 т.] (Кіровоградська область) / [гол. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін.]. — К. : Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. — 816 с.
2. Лисенко А. В. Ойконімія Полтавської області : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / А. В. Лисенко. — Чернівці : Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2007. — 20 с.
3. Лучик В. В. Залежність власних назв від розвитку суспільства (на матеріалі української мови) / В. В. Лучик // *Nazwy własne a społeczeństwo* / [red. Romana Łobodzińska]. — Łask : Oficyna Wydawnicza LEKSEM, 2010. — Т. 2. — S. 131–139.
4. Материали для оцінки земель Херсонской губернии. Александрійській уѣздъ. — Т. 3. — Херсонь, 1888.
5. Суперанская А. В. Что такое топонимика? / [отв. ред. Г. В. Степанова]. — М. : Наука, 1985. — 176 с.
6. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. — Каменец-Подольский, 1901. — Вып. 9.
7. Ястребов В. Н. Материали по этнографии Новороссійско-го края, собранные в Елисаветградском и Александрійском уездах Херсонской губернии / В. Н. Ястребов. — Одеса, 1894. — 202 с.

Список умовних скорочень районів

Бобр. — Бобринецький
 Вільш. — Вільшанський
 Гайв. — Гайворонський
 Голов. — Голованівський
 Добр. — Добровеличківський
 Дол. — Долинський
 Знам. — Знам'янський
 Кіров. — Кіровоградський
 Комп. — Компаніївський
 МлВ. — Маловісківський
 Новг. — Новгородківський
 Новоарх. — Новоархангельський
 Новомирг. — Новомиргородський
 Новоукр. — Новоукраїнський
 Ол.-івськ. — Олександрівський
 Ол.-ійськ. — Олександрійський
 Онуфр. — Онуфріївський
 Петр. — Петрівський
 Ульян. — Ульяновський
 Уст. — Устинівський

Oleksij Golinatyj

MOTIVATIONAL PECULIARITIES OF THE OIKONYMY OF KIROVOHRAD REGION

The article deals with the motivational basis of the oikonyms of Kirovohrad region. The fundamental and facultative motivational relations between the names of the settlements and extralinguistic reality are described and classified.

Keywords: oikonym, motivation, possessive, locative and qualitative factors.

Матеріал надійшов 24.10.2012.

УДК 811.161.2'35

Дзюбишина-Мельник Н. Я.

ПРАВОПИС — ОРТОЛОГІЯ — КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

У статті порушено проблему термінологічної диференціації та сутнісного розмежування предметів трьох аспектів дослідження, фіксації і втілення норм української літературної мови. Автор пропонує реформувати структуру чинного правопису відповідно до особливостей цього жанру лінгвістики, уточнити зміст термінів ортологія (культура мови) та культура мовлення, а також змінити статус нових орфографічних словників у зв'язку із переглядом норм на сучасному етапі.

Ключові слова: правопис (орфографія), ортологія (культура мови), культура мовлення, загальнолітературна та стильово-стилістична норма, орфографічні словники, довідники з культури мови та мовлення.

Парадокси для української лінгвістики не така вже й дивина. Скажімо, у словниках чужомовних слів, які б найсучасніші вони не були, годі шукати запозичень з російської. І це — за тривалого колоніального статусу України та подальшого непаритетного співіснування української та російської на користь останньої. Або в словниках імен вже після проголошення незалежності пропагуються зросійщені зменшувальні форми на кшталт *Наташа, Лена, Даша, Діма, Петя*. Варто згадати посмертне видання «Словника українських імен» І. І. Трійняка [16], де відображено місцевості вживання зменшених форм імен. Напр., *Аннушка* — Одеська, *Донецька*, *Харківська*. Але найбільше привертають увагу імена, поширені по всій Україні. Зокрема, це — *Машиа, Катя, Таня, Дашиа, Наташиа* та ін. Такі факти, зібрані автором наприкінці 70-х рр. ХХ ст., вже були тривожним сигналом, тому у нормативних джерелах годилося б русифіковані форми імен супроводжувати застережними ремарками (на зразок: *нелітературне* чи *ненормативне* або й *суржикове*), але їх немає.

Парадокси бачимо й у чинному «Правописі української мови», як-от: рекомендації щодо написання слів *по-латині, козеріг / Козеріг*. До речі, «Проект найновішої редакції» 1999 р. нарешті усуває суперечність між правилом уживання єднального голосного у композитах (у даному разі з твердою основою першої частини) і подає *козоріг* і *Козоріг*, а проте толерує перший із названих русизмів, так і не заступивши його словом *латиною*. Або ще таке: переносне вживання географічних назв, як відомо, не має впливати на їхній правопис, тому пишемо *Парнас, Мекка*. У совітських словниках знаходимо лише *голгофа*, хоча у новіших вже з'являлось *Голгофа*, однак у супроводі *голгофа*. Знов-таки толеровано помилку. Ще яскравий приклад: ремарка *зах.* (*західне*): логічно сподіватися зрівноваження його антонімічним *схід.* (*східне*). Проте, зрозуміло, до 1991 р. такого бути не могло, але чому ремарку *зах.* зберігають деякі найновіші словники, у тому числі 20-томний «Словник української мови» (вийшов друком 1-й том), не зрозуміло. Хіба для парадоксу. Або: відомо, що мн. іменників на *-ар* з рухомим наголосом творить-